

Szentgyörgyi Rudolf

Alkalmazott nyelvtörténet – A nyelvújítás tanítása a gimnáziumban

Tisztelt Szerkesztőség! Kedves Olvasók!

Az idei tanévben kezdi meg munkáját egyetemünkön az Alkalmazott Nyelvtörténeti Kutatócsoport. Az Oktatási Hivatal által jóváhagyott, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja, valamint a Budakalász Gimnázium főigazgatója által aláírt együttműködési megállapodás ad keretet annak az (egyelőre) öt évre tervezett kutatómunkának, amelyet az ELTE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének, illetve a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének szervezésében egyetemi oktatók, doktorjelöltek, egyetemi hallgatók, továbbá gyakorló középiskolai tanárok közreműködésével kívánunk megvalósítani. Az alkalmazott nyelvtörténeti kutatások nem egyetlen, de kiemelt területe a nyelvtörténet szerepe és tanítása a közoktatási intézményeinkben. (A tervezett kutatásokból alább kiragadott szempontokra vonatkozóan a figyelem középpontjába ezúttal a gimnáziumi oktatást helyezem.)

A magyar nyelvtörténet hármas céllal képviseltetik a gimnáziumi oktatásban: 1. tananyagként van jelen jellemzően a 12. évfolyamon; 2. a (szinkrón) grammatikai jelenségek sokaságának okadó magyarázata; 3. régi (de nem feltétlenül csupán ómagyar kori) irodalmi szövegeink értelmező háttére (explication de texte). A jelen írásban a legelső területet kívánom érinteni.

Mindenekelőtt célszerű világosan látnunk, hogy a téma alkalmazott nyelvtörténeti megközelítése elhatárolható és elhatárolandó az anyanyelv-pedagógiai megfontolásoktól. Az anyanyelv-pedagógia ugyanis elsősorban az átadandó tudás közvetítésének mikéntjét, módszereit állítja vizsgálatának a középpontjába, míg az alkalmazott nyelvtörténeti szemlélet a tanítandó ismeretek tartalmi vonatkozásaira fókuszál, azaz: mit, miért tanítunk, tanítsunk, vagy éppen ne tanítsunk?

Általános szempontként hangsúlyozni kell, hogy a gimnáziumi oktatásba a magyar nyelv történetének témaköréből csak olyan ismereteket célszerű bevonni, amelyeknek van, illetve megteremtődik a mai magyar nyelvvel, ennek nyelvváltozataival, illetőleg a nyelvhasználattal való kapcsolata. E kívánalmat egyetlen kiragadott példával szemléltetem. A magyar helyesírás-történet tanítása hasznos lehet ómagyar nyelvemlékeink (a gimnáziumban nem feltétlenül szükséges) betűhív olvastatásakor, ennél azonban (az adott oktatási közegben) sokkal fontosabb láttatni helyesírásunk örökségét: mai helyesírásunkban mássalhangzóink kancelláriai, míg magánhangzóink huszita helyesírással rögzültek.

Felmérő (de egyelőre nem reprezentatív) tájékozódás alapján a magyar nyelvújítás témaköre különösen távol áll a gimnáziumi korosztály érdeklődésétől. A történelmi távolságon, valamint a jelen nyelvi jelenségeihez, tendenciáihoz való kapcsolat hiányán túl – számos más szempont mellett – egy viszonylag széles körben terjedő hiedelem is akadályozza a téma népszerűbb közvetítésének. Az tudniillik, hogy sokak vélekedése szerint a nyelvújítás a korábban „romlatlan” magyar nyelvet elrontotta, tönkretette, és ezért a „nyelvromlásért”, pontosabban szólva a tudatos „nyelvrontásért” (ismerethiányos és leegyszerűsítő gondolkodással) Kazinczy és körének ártó tevékenysége okolható. (Persze megteheti a magyartanár, hogy figyelmen kívül hagyja a „naiv” társadalmi környezetet – ehhez hasonlóan például a nyelvrokonság tanításával összefüggésben az úgynevezett alternatív elméleteket vagy a középkori nyelvemlékeinkig visszanyúló úgynevezett rovásírás mai disszonanciáit –, a tapasztalat azonban azt mutatja, hogy maradandó tudást átadni leginkább az képes, aki – magyartanárként is – válaszolni tud a kor szellemi, sajnos gyakran tudománytalan vagy éppen tudományellenes kihívásaira.)

A nyelvújítás témakörének tanítása nem egyszerű feladat. A jelen írás középpontjába a jelenre (a jelen nyelvi/nyelvhasználati tendenciáira) vonatkoztatást helyezem. Kutatói hipotézisként úgy vélem, hogy ezen (és nyomukban további hasonló) megfontolások ennek az ismeretanyagnak az átadását a gimnáziumi oktatásban (még) eredményesebbé tehetik. Hogy a hipotézis megállja-e a helyét, azt az elkövetkezendő időszak kutatásai fogják megmutatni. Az alábbiakban csupán néhány szempontot kívánok felvetni. (Szükségszerűen eltekintek a részletes szakmai kifejtettségétől, továbbá a nagyszámú forrásra és szakirodalomra történő hivatkozástól.)

1. A *nyelvújítás* fogalma a diákok tudatában (a jelentől eltávolítva) egy adott (nyelv)történeti korszakot mozgósít. Pedig a nyelv megújításának (tudatos) eljárásai nem korhoz kötöttek. „Nyelvújítói tevékenységet” folytatott a *Halotti beszéd* magyar szövegének fordító-fogalmazója a *bírságnap* 'utolsó ítélet', az *Ómagyar Mária-siralom* költője a *bútór* 'a fájdalom töre' vagy a *Müncheni kódex* fordítója a *szivárvány* 'szivacs' szavak megalkotásával. De „nyelvújító” Apáczai Csere János is (matematikai műnyelv) vagy a *Nemzeti Sport* olvasóközönsége a XX. század első felében (sportnyelv). A tudatos nyelvújítási tevékenység ma is folytatódik (informatika, gazdasági nyelv stb.). Ráadásul metanyelvi viták kísérik: mit érdemes egyáltalán „újítani”, azaz magyarra átültetni? Érdemes-e például olyan sportok szaknyelvének magyarítása, amelyek Magyarországon nem terjedtek el, szurkolói ezért a nemzetközi tévécsatornákon kísérik figyelemmel? Mindezek nyomán: 1. hangsúlyozandó, hogy minden élő nyelvre, annak minden korszakára jellemző a nyelvújítás; 2. javasolható az újmagyar kor – Kazinczy nevével fémjelzett – nyelvújítási mozgalmának megnevezésére a *klasszikus nyelvújítás* fogalma (nem elhatárolódva a *klasszicizmus* fogalmához kapcsolódó szerencsés áthallástól).

2. A gimnáziumi tanulók gyakran visszatérő „siráma” a nyelvújítás kronológiájának (évszámok, szerzők és címek) öncélú „bebiflázására” irányul. Valljuk be: erre valóban semmi szükségük nincsen. Önmagában is „sikeres” (és leginkább emlékezetes) lehet azonban a téma, ha néhány jól kiválasztott mondat elhangzik az órán például a *Mondolatból* vagy a *Feleletből*. (A gimnáziumi irodalmi szöveggyűjtemények sajnos jellemzően nem kínálnak ehhez segítséget.) Ezen túlmenően – és ez lehet e résztema tanításának valódi célja – sajátos szociopragmatikai terepet nyithatunk meg tanítványaink előtt, ha például láttatjuk, hogy „nincs új a nap alatt”, azaz: a *Mondolat* és a *Felelet* „pengeváltásához” hasonló metanyelvi – személyeskedést sem mellőző – kommunikáció a mai, nyelvről szóló széles körű diskurzusban (nyelvújítás, nyelvromlás, nyelvi babonák [forrongó aktualitással például a *devíszont*] stb. kérdései) hasonlóképpen jelen van. (Mindennek szemléltetésére elég az új magyar helyesírás megjelenését kísérő fél-, illetve nem hivatalos internetes felületeken olvasható megnyilatkozások között tallózni.)

3. A gimnáziumi tananyag (és a belőle születő vonatkozó érettségi tételek) központi résztemája a nyelvújítás módszereinek az ismertetése („Milyen módszerekkel alkották meg nyelvújítóink...”). Ennek részletes taglalása önmagában szinte teljesen funkciótlan. (Ugyanakkor fontos funkciót rendelhetünk hozzá.) Ráadásul számos (régőbbi) tankönyv a szóalkotási módok egyikeként (!) jelöli meg a tudatos szóalkotást, miközben nyelvújítóink vagy a „természetes” szóalkotási módokat alkalmazták (például szóképzés, szóelvonás, szóösszetétel), vagy ezek mintájára „szaporították” az eljárásmódokat (például a szóvég megelevenítése – mutatis mutandis – tulajdonképpen szóképzés, a szócsonkítás tulajdonképpen szóelvonás). A „természetes” szóalkotásokkal szemben a „mesterséges” könnyen értelmeződhet „természetellenesként”, és máris megérkeztünk a fent említett képlethez: a nyelvújítás nyelvrontásként történő aposztrofálásához. Ha azonban sikerül azt láttatnunk, hogy a nyelvújítás módszerei éppen a nyelv természetének megfelelő „természetes” eljárások és nem Istentől, nyelvtől elrugaskodott erőszaktevések, a klasszikus nyelvújítást máris beillesztettük – diákjaink tudatában is – a magyar nyelv történetének fő sodrába. A nyelvújítás úgynevezett vadhajtsaival ugyancsak nem érdemes különösebben foglalkoznunk (legfeljebb egyfajta „csemegeként”), hiszen – és ez a szempont különösen is hangsúlyozandó – bármely kor bármely neologizmusa csak a nyelvi közösség egyetértésével gyökeresedhet meg maradandóan.

4. Mindehhez kapcsolódva hasonlóképpen célszerű lenne fókuszba állítani, hogy mit, miért alkottak meg nyelvújítóink. Alkalmasint meglepő válaszokat is kaphatunk: természetesen kiemelt helyen áll a szaknyelvújítás a maga ellentmondásaival (lásd alább), az irodalomesztétikai szempont („fentebb styl”), a hiányzó (új műveltségi elemeket jelölő) kifejezések szükségessége stb. Igen nagy számú nyelvújítási szó azonban – ezt például Bugát Pál „életművével” szemléltethetjük is – nyelvi (szókészleti) szempontból teljesen felesleges. Mert például miféle nyelvi szükség hívta életre *irodalom* (Szemere Pál alkotása, első adatolása 1832-ből származik) szavunkat, amikor az európai nyelvek többsége máig ki van békülve a latin eredetű szó (a korábban nálunk is divatozó *literatúra*) sajátnyelvi változatával? Hasonlóképpen: annyi nyelv számára ma is megfelelő a magyarban szintén meghonosodott (ugyancsak latin eredetű) *bibliotéka*, szükség volt a *könyvtár* (Révai, 1787-ből) elterjesztésére? Mindezekkel összefüggésben nem lenne haszontalan (a maival összevethetően) a korabeli nyelvpolitikai megfontolások előtérbe helyezése. Megjegyzendő, hogy a korban a német kifejezések „irtására” irányuló törekvés különleges módon a latin eredetű nyelvi elemeket sem kímélte, ezek is „németnek” számítottak (v. ö. a kémia görög–latin szaknyelvének magyarításával, majd 1849 utáni „németesítésével”). És ez a végső magyarázata többek között a fent említett két latin eredetű szó visszaszorulásának is a nyelvújítási neologizmusok javára. Mindezen ismeretek jól megalapozzák (kiválóan alapozhatnák meg) mai nyelvpolitikai kérdések – aktualitásuk okán még inkább előtérbe helyezendő – tárgyalását.

5. Nyelvtankönyveink többsége a nyelvújításra vonatkozóan jellemzően nem vagy alig teremt kapcsolatot az irodalom tantárgy tananyagával. A hagyományos irodalomkönyvek ugyanakkor (Bessenyei munkáiból „kivonatolva”, a magyar felvilágosodás programjaként) világosan jelzik a nyelvújítás egyik legfontosabb, ideológiai alapokra helyezett célját: a tudomány anyanyelven művelésére való lehetőségének megteremtését („Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”, Bessenyei: *Magyarság*, 1778). Nos, némi szakmai arcátlansággal – amely mai értékrendjét természetesen nem kéri (nem kérheti) számon elmúlt korok meggyőződésén – mégis azt mondhatjuk: a szaknyelveknek nincs (és a nyelvújítás korában sem volt) szükségük az anyanyelvre. A terminus technicusoknak „teljesen mindegy”, hogy milyen nyelvűek, szolgálják a tudományt. A mai szakkifejezések magyarítására a tudományterületek többségén nemigen mutatkozik igény. A számos újabb keletű nyelvészeti kifejezés közül például a – helyesírásunkhoz igazított – *topik* vagy a *trajektor* és a *landmark* általánosan elfogadottá váltak, de megvagyunk a régebbi eredetű *szintaxis* vagy a még bizonytalan („angolos” vagy „magyaros” ejtésű) *gender*, illetve a *standard ~ sztenderd* magyarítása nélkül is. A korban ez is nyelvpolitikai, ma pedig részben tudománypolitikai kérdés. Továbbmenvé: egy világhírű orvosprofesszor ma kétszer is meggondolja, töltsé-e drága idejét azzal, hogy bármit anyanyelvén vessen papírra. A magyar nyelvész pedig bizonyos (hangsúlyozzuk: hazai!) fórumokon csak angol nyelven pályázhat. Az is előfordul, hogy valamely fórum arra hivatkozva utasítja el speciálisan magyar vonatkozású nyelvészeti munkáját, hogy – a magyar nyelvű tudományosságon kívül alig valakit érdeklő – kutatásait nem ágyazta a „nemzetközi szakirodalomba”. Mert ma: „Minden nemzet angol nyelven lehet tudós, de a magáén sohasem”.

Csupán öt tovább bővíthető és bővítendő szempont, amelyek mentén – véleményünk szerint – sürgető feladat lenne (több más mellett) e nyelvtörténeti tematika gimnáziumi oktatásának újragondolása.

Üdvözlettel:

Budapest, 2015. szeptember 13.

Szentgyörgyi Rudolf
egyetemi adjunktus, a
kutatócsoport vezetője
ELTE Magyar Nyelvtörténeti,
Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszék

Szentgyörgyi, Rudolf: Applied historical linguistics - Teaching language reform at secondary grammar school

Az írás szerzőjéről

Szentgyörgyi Rudolf

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország

szentgyorgyi.rudolf[kukac]btk.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0002-3749-7087>